

О.В.Стяжкіна *

ЖІНКИ УКРАЇНИ В ПОВСЯКДЕННІ ОКУПАЦІЇ: ВІДМІННОСТІ СЦЕНАРІЇВ, ІНТЕНЦІЇ Й РЕСУРСИ ВИЖИВАННЯ

Розглядаються проблеми вивчення жіночого досвіду повсякденного життя періоду окупації України під час Другої світової війни. У фокусі уваги – відмінності, що спричиняли різницю сценаріїв виживання/життя/загибелі жінок. Охарактеризовано зовнішні та внутрішні настанови «правильної жіночої поведінки», їх конвертацію у практики жіночого повсякдення. Визначено й проаналізовано стратегії та ресурси виживання, котрі за умов окупації набули жіночого гендерного модусу чи можуть бути позначеними як специфічно жіночі.

Ключові слова: жінки, жіночий досвід, повсякдення, окупація, Друга світова війна, стратегії виживання, інтенції.

Історія або, радше, історієписання Другої світової війни в нинішній Україні – «гаряча тема», у рамках котрої відбуваються прямі зіткнення радянських політик пам'яті та спроб нового теоретичного осмислення подій, реанімація «культу Великої Вітчизняної»¹ зіштовхується з намаганням почути й проаналізувати не воєнно-стратегічну, а людську історію війни. Незважаючи на суттєве прирощення знань, що відбулось як завдяки доступу дослідників до закритих раніше архівів, так і через розширення інструментарію, методологій, а головне – зміщення фокусу уваги фахівців від «великих подій» до «історії людей»², певні конструкції радянської історіографії та її образного втілення залишаються якщо не безсумнівними, то, у режимі умовчання, непохитними.

Власне до таких конструкцій «культу війни» належить образ/історія/рамки сприйняття жінок, які пережили (чи не пережили) досвід окупації. Роздумуючи над радянським способом аналізу жіночого досвіду, американська дослідниця В.Гертєянссен зауважила, що в ідеологічній системі СРСР не було «кімнати» для промовляння чи відтворення будь-яких проявів специфічно жіночого страждання³. Це – і так, і не зовсім так.

Повна або часткова відсутність аналізу специфічного жіночого страждання зумовлювалася декількома факторами. Причиною цього явища була, по-перше, непевність у конструюванні концепту окупації як такої. Її історія

* Стяжкіна Олена Вікторівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету (на час проведення в деяких районах Донецької й Луганської областей антитерористичної операції навчальний заклад переведено до м. Вінниця)
E-mail: fotodonetsk@ukr.net

¹ Tumarkin N. The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. – New York, 1994. – 242 p.

² Див.: Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.1. – К., 2011. – С.83–142; Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.13. – К., 2010. – С.8–22.

³ Gertjeanssen W.J. Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front During World War II: A Thesis Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota. – Minnesota, 2004. – P.45.

не вписувалась у переможний стиль описання війни. Радянська ідеологічна машина так до кінця й не визначилася з тим, як «правильно» теоретизувати окупацію. З одного боку, репрезентація й аналіз звірств нацистів та їхніх союзників були чинником, котрий формував відповідні настрої в багатьох поколіннях радянських людей⁴. А факти партизанського й підпільного рухів додавали очевидного переможного символізму навіть через найтрагічніші сторінки історії війни. З іншого боку, історія окупації була тривалою, а люди, залишені на зайнятих ворогом територіях, назавжди стиґматизувались як «підозрілі». Уже з 25 листопада 1943 р., від моменту ухвалення сумнозвісної постанови пленуму Верховного суду СРСР⁵, радянська ідеологічна система розпочала формування концепту «зради», що нібито масштабно відбувалася на окупованих територіях. Рамки пам'яті вибудовувались таким чином, щоб перебування на зайнятих противником теренах пов'язувалося з очікуванням визволення та певним відчуттям провини (чи навіть страху) за життя (а не смерть) в умовах окупації. «Правильною» її історією була така, яка акцентувала смерть, жертви, насильство, спротив, але аж ніяк не практики повсякденного виживання. «Пазли» дозволеного пригадування містили концепт єдності («всі як один»), непересічного страждання, а власне жіночий портрет вимальовувався як колективний у тріаді «самі жінки, старики та діти». Жіночий образ під окупацією вкарбовувався в пам'ять (через книги, кінофільми, промови, статті) як образ одруженої жінки, але без чоловіка, на плечах котрої залишилися діти різного віку та старі. Власне в такій історії окупації, а особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: знущання над матерями, розстріл малих дітей, насильство над молодими жінками⁶. Однак часто-густо ці кричущі факти подавалися не як специфічно жіночі, а специфічно радянські, оскільки найбільш жорстоко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці⁷.

Другим чинником відсутності власне жіночої специфіки було (і почасти залишається) тяжіння до універсалізації та генералізації людського досвіду в аналітичних розвідках з історії війни. З одного боку, цей цілком зрозумілий підхід дозволяє вирішувати певні наукові завдання, як-от створювати масштабні, «усебічні» картини воєнної доби. З іншого, зведення всіх проявів людського досвіду до схематично універсального завжди використовується тоталітарними режимами для власної легітимації. «Усі як один», «колеса та

⁴ Іонов О. Злочинства німців у Донбасі. – К., 1946. – 39 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. док. та мат. – К., 1965. – 412 с.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – 264 с. та ін.

⁵ Постановлення пленума Верховного Суда СССР №22/М/16/У/СС от 25 ноября 1943 г. «О квалификации действий советских граждан по оказанию помощи врагу в районах, оккупированных немецкими захватчиками» // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.43–45.

⁶ Див.: Василевська В. Райдуга. Просто любов. – Л., 1984. – 280 с.

⁷ Див.: Довженко О. Кіноповісті: Оповідання. – К., 1986. – 709 с.; Донченко О. Вчителька: Вибрані твори. – К., 1973. – 182 с.; Збанацький Ю. Ми – не з легенди. – К., 1973. – 699 с.; Горбатов Б. Непокорённые [Електронний ресурс]: <http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html>; Фадеев А.А. Молодая гвардия. – Минск, 1967. – 686 с. та ін.

гвинтики», «радянський народ» – ці й інші «ігри номінацій» створюють бажану картину суспільної єдності та підтримки влади. Натомість, за словами угорської дослідниці А.Пето, приватні історії, унікальні досвіди працюють як стратегія підриву офіційних уявлень про минуле⁸.

«Узагальнені» радянські жінки були такою самою «уявною спільнотою»⁹, як й інші, бажані для влади, спільноти «робітників», «колгоспного селянства», «молоді» тощо¹⁰. Жінки були проявлені в ідеологічному дискурсі радянських часів через їх суспільно-виробничу активність та материнське призначення. Радянський ґендерний контракт «працюючої матері», котрий формувався з 1930-х рр.¹¹, фактично став рамкою для опису, аналізу, презентації жіночої долі за часів окупації. Цей контракт був найбільш безпечним, оскільки дозволяв «не помічати» специфічність жіночого національного, жіночого вікового, жіночого соціального, жіночого тілесного досвідів.

Сучасні українська й зарубіжна історіографії вочевидь прирошуються розвідками щодо аналізу специфічного жіночого досвіду в умовах війни¹². Особливість жіночих практик виживання та загибелі оприявлена у працях істориків, фокус уваги досліджень яких зосереджено на повсякденних практиках існування під нацистською владою¹³. Суттєві зрушення сталися і в проблемі вивчення сексуального насильства проти жінок, примусу до проституції, використання тіла як ресурсу виживання¹⁴.

⁸ Peto A. *Memory Unchanged: Redefinition of Identities in Post-War Hungary*. – Budapest, 1999. – P.139.

⁹ Термін Б.Андерсона, використаний ним для позначення процесів націєтворення (див.: *Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. – London, 1983).

¹⁰ Див.: *Фицпатрик Ш. Как большевики изобретали классы // Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX в.* – Москва, 2011. – С.41–64; *Геллер М. Машина и винтики: История формирования советского человека*. – Москва, 1994. – 336 с.

¹¹ *Lapidus G. Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // Women in Russia / Ed. by D. Atkinson, A. Dallin and G. Lapidus*. – Stanford, Calif., 1977. – P.115–138; *Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия: Очерки политической теории и истории: Документальные материалы*. – Москва, 1998. – 408 с.; *Темкина А.А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социс.* – 2002. – №11. – С.4–15 та ін.

¹² *Мамроцька О. Жінки України у роки Другої світової війни: Історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.; *Шалигіна Д. Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр.* – Вип.12. – Х., 2007. – С.132–140; *Реброва И. Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне // Российская повседневность в зеркале гендерных отношений: Сб. ст. / Сост. Н.Л.Пушкарёва.* – Москва, 2013. – С.606–630; *Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany and the Soviet Union // The Journal Of Military History.* – Vol.57. – №2. – 1993. – P.301–323; *Білівенко С.М., Молдавський Р.Л., Соляник Н.О. Радянська жінка в умовах Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* – Вип. XXXII. – Запоріжжя, 2012. – С.256–263; *Podolsky A. The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women Under Nazi Occupation, 1941–1944 // Sexual Violence Against Jewish Women During the Holocaust / Ed. by dr. S.M.Hedgepeth and dr. R.G.Saidel.* – Waltham, 2010. – P.94–107.

¹³ *Скоробагатов А. Харків у часи німецької окупації (1941–1943).* – Х., 2006. – 376 с.; *Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси.* – Кн.2. – К., 2011. – С.7–43; *Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.* – К., 2010. – 368 с.; *Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою.* – К., 2011. – 455 с.; *Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* – Вип.11. – К., 2008. – С.166–175 та ін.

¹⁴ *Mühlhäuser R. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945.* – Hamburg, 2010. – 410 s.; *Burds J. Sexual Violence in Europe in World*

Однак проблематизація власне жіночої історії існування в окупації супроводжується певними труднощами, що пов'язані не тільки з політичним небажанням бачити негероїчні сторінки історії війни, визнавати провини влади, усвідомлювати наявність «поганих своїх». Ускладнення спричиняють також цілком інструментальні категорії: невизначеність термінологічного апарату (як-от «повсякдення», «колабораціонізм», «примусова праця», «опір», «прости-туційні відносини» тощо); необхідність долати стійкі міфологічні конструкції та працювати поза межами усталеної дихотомії «добрі наші – погані загарбники»; можливість чи неможливість внутрішнього авторського дозволу сприймати історію окупації не тільки в категоріях суцільного страждання; дискусійність загальноприйнятої хронології окупації; специфіка джерельної бази; зіткнення парадигмальних підходів щодо аналізу джерел усної історії, візуальних джерел, художніх текстів.

Усвідомлюючи неможливість охопити всі дискусійні простори проблеми, у цій статті ми намагатимемося зосередитися на певних рамкових завданнях. Це, по-перше, аналіз факторів, що спричиняли відмінності жіночого досвіду виживання, життя чи загибелі в умовах окупації. По-друге, дослідження основних, зовнішніх і внутрішніх, настанов щодо «правильної» жіночої поведінки та аналіз процесів конвертації цих інтенцій у практики жіночого життя. По-третє, визначення й вивчення таких стратегій і ресурсів виживання, що за умов окупації набули жіночого ґендерного модусу чи можуть бути позначеними як специфічно жіночі.

Погоджуючись із російським дослідником М.Кромом у тому, що будь-яке визначення поняття «повсякдення» – це завжди певна «умовна конструкція, яка виникає тоді та набуває тих рис, коли та які розмежування ми проводимо між сферами суспільного життя»¹⁵, для окреслення розуміння повсякденних практик ми виходитимемо з тієї пропозиції, що її для описання феномену жіночої повсякденності запропонувала А.Белова: «Жіноче повсякдення – способи проживання і переживання всіх різновидів, форм, сфер, проявів неінституціалізованого жіночого досвіду (як відрефлексованого, так і ментального, вербального, тілесного, емоційного, культурно-символічного, господарського, релігійного, сексуального тощо)»¹⁶. Таке визначення жіночого повсякдення позначилося на формуванні джерельної бази, яка складається з документів офіційного та особового походження. Серед перших: законодавчі акти, матеріали

War II, 1939–1945 // *Politics & Society*. – Vol.37 – №1. – March, 2009. – P.35–74; Gertje Janssen W.J. *Victims, Heroes, Survivors. Sexual Violence On the Eastern Front During World War II*. – Minnesota, 2004. – 401 p.; Beck B. *Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944* // *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany* / Ed. K.Hagemann and S.Schüler-Springorum. – Oxford; New York, 2002. – 255–273 p.; Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh> та ін.

¹⁵ Кром М. Повседневность как предмет исторического исследования // *История повседневности: Сб. науч. работ*. – Санкт-Петербург, 2003. – С.12.

¹⁶ Белова А. Методологические аспекты истории женской повседневности: «Женская повседневность» в контексте истории повседневности: гендерная чувствительность новой социальной истории // «Четыре возраста женщины»: *Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII–XIX вв.* – Санкт-Петербург, 2010. – С.45.

виконавчої влади, карні справи, стенограми допитів, статистика. Другі включають мемуари, щоденники, листування, усні історії, візуальні документи, художні тексти¹⁷.

Акцент на поєднанні проживання та переживання досвіду дозволив вводити в аналітичну частину дослідження особисті свідчення, які мають не тільки інформаційний, але й оцінний характер, оперувати поняттями «образи пам'яті», «настрої» тощо. Позначення жіночого досвіду як неінституціалізованого дало можливість зосередити увагу на таких проявах і формах проживання повсякденності, які є чи були «невловимими у прямому та символічному сенсах»¹⁸ для усталеної традиції історієписання, у тому числі й на таких, що позначені травматичним болем, соромом як соціальним маркуванням, штучною сліпотою, спричиненою владним патріархальним дискурсом.

Відмінності: хронологія, географія, демографія etc.

Аналіз факторів, які спричиняли відмінності та формували різні досвіди жіночого існування під час окупації, мають два пов'язаних між собою напрями роздумів. Перший стосується спроби унаочнити очевидні об'єктивні процеси, які, беззаперечно, впливали на формування біографічних траєкторій жінок на окупованих територіях. Другий лежить у площинах переосмислення певних усталених образів і міфологічних конструкцій історії окупації. До їх числа належить не тільки образ «жінки-матері», але й проблема хронології окупації, концепти суцільного страждання, «загальнонародної боротьби проти фашистів», соціальної єдності та інтернаціональної взаємодопомоги, колективного засудження «німецьких повій» тощо.

Хронологія окупації як події для тієї чи іншої території та спільноти, що мешкала тут, визначається двома датами: вступу й відходу ворожих військ. Вони відзначаються на державному рівні як дні пам'яті (22 червня 1941 р.) та визволення (28 жовтня 1944 р.) України. Для різних теренів, звісно, ці дати були іншими, їх зафіксовано в повідомленнях Радінформбюро та історичних літописах міст і сіл. Однак із хронологією окупації як образу пам'яті справа набагато складніша й багатозначніша, тут часові рамки сприйняття не збігаються з фактичною хронологією подій. «Якби могла існувати періодизація знизу, то як би вона могла виглядати?», – запитує вітчизняний історик М.Боровик¹⁹. «Якщо б існувала жіноча періодизація окупації, то як би вона виглядала?», – це вже наше запитання до джерел, аналіз яких дає змогу сформулювати наступне. Хронологія окупації як образу жіночої пам'яті вписана у два часових континууми. Перший – менш тривалий і більш конкретний: ідеться про евакуацію, котра пам'ятається як початок окупації, і про «повернення» чи «неповернення» (з фронту, партизанського загону, табору, східних областей

¹⁷ Детальнішу характеристику джерельної бази, принципів і методів її аналізу та введення в науковий обіг див.: *Стяжкіна О.* Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. – Донецьк, 2013. – С.152–160.

¹⁸ *Белова А.* Методологические аспекты истории женской повседневности... – С.45.

¹⁹ *Боровик М.* Міт революції і нова схема української історії // *Критика*. – 2013. – №7/8. – С.16.

СРСР) чоловіків, сусідів, родичів, що пам'ятається як кінець війни, а з нею – і остаточний кінець окупації.

Наявність цього континууму має логічні пояснення. Руїнація усталених структур повсякдення – поділу часу на робочий і вільний, систем харчового та промислового постачання, торгівлі, медичної допомоги, організації дозвілля – приходила в кожен дім саме з початком складних і часто несправедливо організованих процесів евакуації:

«Далі пішло інше життя. Терміново від'їжджало начальство. Малесеньке наше містечко через це просто стало дибки. Утеча влади була посильніше німецького наступу. Райкомівські дружини моталися містом у бігудях, збираючи в тих, хто пикою не вийшов для евакуації, валізи»²⁰.

Так само завершення війни, а з нею й окупації, укарбовувалось у пам'ять через стабілізацію повсякденних структур. Оскільки відповідальність за значну частину буденних практик – харчування, одяг, піклування про дітей, хворих – у радянські часи було маркованим як жіночий простір, то й рамки окупації сприймалися жінками не через прихід/відхід ворога, а через дестабілізацію/нормалізацію повсякденного існування.

Більш тривалий часовий континуум, до якого вписано персональні жіночі спогади про окупацію, викликає можливості різних трактувань. Так, В.Гертзеянсен, створивши колекцію усних свідчень черкащанок, які пережили «новий порядок», зауважила, що люди цього покоління можуть багато чого розповісти: перед тим, як дійти до Другої світової, вони починали свої історії з громадянської війни та доходили до голоду 1930-х рр.²¹ Одна з респонденток історика М.Боровика, мешканка Київської області, відповідаючи на запитання, за якої влади – окупаційної чи радянської – їй жилося краще, відповіла:

«Знаєш, тоді такий час був, що за короткий проміжок відбулося надзвичайно багато подій. І голод, і колективізація, і війна – все разом, люди не встигали оговтатися від однієї біди, як приходила інша. Ми вже не розуміли, що для нас краще, а що гірше»²².

Вітчизняні та зарубіжні дослідники сходяться на думці, що історію окупації було «вписано в пам'ять» як катастрофу серед інших катастроф, котрі випали на долю українського народу²³. І для частини свідків цей катаклізм пригадується не як найбільший²⁴: «А в войну у нас ещё хоть еда была... А когда уже пришла Красная армия, забрали всё на свете, ни на что не смотрели,

²⁰ Щербакова Г. Бабушка и Сталин [Електронний ресурс]: <http://lib.rus.ec/b/118340/read>

²¹ Gertje Janssen W.J. Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front During World War II... – Р.32.

²² Боровик М. Міт революції і нова схема української історії. – С.17.

²³ Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – 524 p. (укр. переклад: Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном. – К., 2011. – 448 с.); Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012. – 508 с. та ін.

²⁴ Тут і нижче свідчення очевидців наводяться мовою першоджерела (ред.).

даже на детей. Забрали всё подчистую»²⁵. Голод та репресії на шкалі трагедій посідали значно вище місце.

Є також ще один ракурс погляду на цей тривалий континуум. В.Гертсєянсен звернула увагу, що багато мешканців Східної Європи зазнали не однієї, а декількох, двох чи навіть трьох окупацій. Це твердження цілком логічне з перспективи історії Західної України та Закарпаття. Його можна поширити й на українські підрадянські терени. Певною мірою діяльність більшовицької влади через людський вимір та повсякденний досвід може бути усвідомлена як окупаційна, або, за А.Еткіндом, колонізаторська. Внутрішня колонізація – це впровадження практик колоніального управління в межах політичних кордонів держави. Це такі практики керівництва, які створювали інтенцію ставлення до власних громадян як до підкорених під час завоювання, а до власної території – як до такої, що сприймалася владою «чужою», «захопленою», а отже потребувала заселення та «окультурення», запрограмованого з Центру²⁶. Замість очікуваної емансипації, обіцяного революцією вивільнення людини політика комуністичної влади породжувала насилля, вектор якого було спрямовано всередину, на «підкорення» власного населення. А нібито ретельно створюваний «радянський народ» сприймався «іншим», «чужим», таким, котрий треба було залякувати, підозрювати та репресувати.

Вектор відносин радянського режиму та українців як на підрадянських, так і на західних землях мав колонізаційний характер. І цей факт, окрім бід та трагедій, на нашу думку, формував досвід життя за «чужою владою». В який спосіб цей досвід було використано жінками розглянемо нижче. А для завершення сюжету щодо образу пам'яті жінок про окупацію додамо ще один важливий сегмент, внутрішній дозвіл на промовляння якого перед пам'яттю мільйонів загиблих отримати було вкрай непросто. Отже, проаналізовані документи свідчать, що для частини жінок, котрі фактично, фізично, перебували у зонах окупації, історія окупації не відбулась як така. Ми не можемо достеменно вирахувати, для якої кількості жінок окупація стала «непоміченою» чи такою, що не торкалась їхньої долі безпосередньо. Однак сценарії «просто життя», а не страждання, смерті, виживання, боротьби мали місце внаслідок багатьох обставин. Так, певна кількість сільських мешканок через особливості адміністративного устрою окупаційного режиму «не бачила німців»²⁷: «Хуторяне видели немцев издали. [...] Немцы в хутор пришли всего на три дня и старостой назначили Степана»²⁸; «Коли війна погнала “русских” на схід, прийшли німці, але їх ніхто в селі не бачив. Вони були в містах. У нашому селі люди вибрали війта, і він мав урядувати»²⁹. Деякі жінки не сприйняли окупацію як

²⁵ Анна Тихонівна П., 17.10.1939 (запис зроблено І.Гартман, 2008 р.).

²⁶ *Эткнд А. Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое* // Новое литературное обозрение. – 2001. – №47 [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/49/etkind.html>

²⁷ Див.: *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.). – К., 2012. – 174 с.

²⁸ *Щербакова Г.* Провинциалы в Москве. Реалисты и жлобы [Електронний ресурс]: <http://lib.rus.ec/b/166741/read>

²⁹ *Зі спогадів бабусі (Прикарпаття)* // Проект Бі-Бі-Сі: Про війну не з підручників [Електронний ресурс]: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/forum/story/2004/05/printable/040504_forum_ww2.shtml

страждання, виживання чи потенційну загибель з огляду на свій вік, можливо легковажність чи щасливу долю, риси характеру, особливості світосприйняття. Текст щоденника дівчини-комсомолки з Кіровоградської області – суцільні романтичні переживання, детальний опис перших ознак кохання, зустрічей, розмов:

«Я хочу нового, поетичного кохання. Я хочу любити Ервіна, але не допускати того, що з Францем» (5 березня 1942 р.); «Як хочеться жити, кохати й бути коханою! Ми веселі немов маленькі бешкетники, бігаємо, граємось, співаємо; нам довколишній світ ніщо. Тільки ми й тільки все для нас» (18 квітня 1942 р.); «Та й що я взагалі? Перш за все, людина! Далі – дівчина. [...] І я хочу бути коханою. Нехай навіть він буде німцем. Я молода – ось тре-те. Я шукаю пригод» (28 липня 1943 р.)³⁰.

Проаналізовані нами документи свідчать, що таке сприйняття окупації не було правилом, але не було й винятком. «Просто життя» – це один із пунктів ліній жіночих доль, на яких більшою мірою, звичайно, було розміщено страждання та проблеми виживання.

Уже аналіз сприйняття хронології окупації та окупації як такої фіксує очевидні відмінності образів пам'яті, а з цим і досвіду, який набували жінки. Цілком об'єктивним чинником, що впливав на відрефлексовану або невідрефлексовану різницю, був факт проживання в тій чи іншій зоні окупації, яких в Україні нараховувалося чотири, а із Закарпаттям, де 1939 р. встановився угорський режим, – п'ять. Стратегії та стилі поведінки нових управлінців були різними, залежачи від настанов і наказів вищої влади, кількості та якості керівників, наявності чи відсутності можливостей «домовитися», корумпувати нові власті, віддаленості або наближеності місця, де мешкали жінки, до умовного «центру влади» тощо³¹. Суттєва різниця між, наприклад, райхскомісаріатом Україна та прифронтовими районами, підпорядкованими командуванню частин вермахту, полягала в тому, що у військовій зоні окупації було встановлено порівняно «пом'якшений режим»³². Це, звісно, аж ніяк не означало, що тут не відбувалися масові страти єврейського населення, розстріли комуністів, підпільників, заручників, пограбування та насильство. Однак завдання німецьких військ на цій території полягали в тому числі у формуванні стратегій лояльності місцевого населення в безпосередній близькості до фронту, адже

³⁰ «Дневник. Мысли. Детали». Вступні зауваження О.Бетлій, К.Диси, Ю.Кислৌ // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.335, 344, 408.

³¹ Про способи та стилі організації управління на окупованих землях див.: Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. – Кн.1. – С.321–367; Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. // Там само. – С.368–391; Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» // Там само. – С.392–412; Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим у губернаторстві «Трансїстрія» // Там само. – С.413–445; Рендюк Т. Румунська окупація території України у 1941–1944 рр. (за новітніми румунськими джерелами) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.14. – К., 2011. – С.193–202 та ін.

³² Гогун А. Сталинские коммандос: Украинские партизанские формирования, 1941–1944. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 2012. – С.18–19.

його поведінка могла стати додатковим чинником небезпеки для гітлерівців. Суто прагматичні завдання окупаційної влади позначились і на *modus operandi* загарбників, а водночас – на образах у пам'яті людей. Пересічні жителі прифронтової зони здебільшого стикались у повсякденній практиці з військовиками, натомість мешканці райхскомісаріату Україна – із не найкращою бюрократією³³. Кодекси честі цих двох спільнот суттєво різнилися. Свої відмінності мав і режим, установлений у Трансністрії. Однією з суттєвих його особливостей, зокрема, була дещо м'якша політика щодо єврейського населення.

На формат стосунків із місцевим населенням впливав також фактор активності/нааявності партизанських та підпільних рухів: чим ширшою була їх діяльність, тим жорсткішою ставала політика окупаційної влади. Важливим чинником різниці виступав час. Якщо на початку нова влада була більш-менш прогнозованою та навіть такою, на яку можна було сподіватись у контексті вивільнення від комуністів, то з плином часу ілюзії розвіювалися, а режим ставав дедалі жорстокішим. Однак у контексті цієї очевидної тенденції мав місце ситуативний плюралізм і можливість спостерігати наявну дистанцію між репресивною політикою та її людським утіленням:

«Когда же немцы отступали, то они брали по мужчине из каждого двора на расстрел, повели их к кукурузному полю и там, оставив одного немца, ушли, чтобы тот закончил своё чёрное дело, но этот немец как раз оказался человеком, сказав, чтобы мужчины спрятались в кукурузе до полного ухода немцев, что они и сделали»³⁴.

Ще один чинник, який впливав на формування стратегій виживання та відбився на досвіді жіночого повсякдення – тип місцевості. Слід визнати, що радянські ігри з простором, в якому місто маркувалося правильним осередком для життя «нової людини», а село – тільки від недавньої «перемоги» колгоспного ладу почало легітимізуватись як «також радянське», однак унаслідок подій 1932–1933 рр. усе ще асоціювалось із голодом та смертю, не витримали реалій окупації. Для чималої кількості містян саме село стало тим простором мрії, в якому є, що їсти, де можна вижити. За даними перепису 1939 р., у сільській місцевості УРСР проживало 10 337 052³⁵, у містах – 5 855 600³⁶ жінок.

Однак і з містами не все було однозначним. У пастці голоду опинилися переважно мешканки історичних міст України – Києва, Харкова. Щодо значної кількості інших, «нових радянських міст», то урбанізований квазіпростір, який створювався владою навколо, наприклад, шахт чи рудників та насправді був конгломератом селищ, за окупації виявився менш голодним, оскільки присадибні ділянки «нових містян» давали змогу харчуватися власними

³³ Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: маловивчена сторінка окупаційної дійсності // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 14. – С. 175–186.

³⁴ Ніна Петрівна, 1919 р.н., м. Горлівка (запис зроблено В.Григор'євою, 2010 р.).

³⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. ф.11: Возрастной состав населения [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_39.php?reg=2&gor=2&Submit=OK

³⁶ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. ф.11: Возрастной состав населения [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_39.php?reg=2&gor=1&Submit=OK

продуктами. Престижні центральні вулиці, забудовані багатоповерхівками, втратили своє елітарне символічне навантаження. Близькість до землі, наявність ділянки чи родичів, знайомих, які жили у сільській місцевості, стала для мешканок міст чи не єдиною запорукою виживання.

Ще одна проблематична для широких узагальнень жіночого досвіду зона полягає в тому, що на території України проживали жінки, різні за віком, освітою, соціальним походженням, професією, національністю. Низка демографічних та соціальних показників стала визначальною для стратегій виживання. Наприклад, німкені (за переписом 1939 р. на території УРСР – 214 453 особи³⁷) були тією групою, яку радянська влада вважала потенційно ненадійною, нато-мість нацистська – потенційно своєю. Певними преференціями з боку окупантів користувалися румунські громади у Трансністрії, угорські – на Закарпатті. Посвідчення фольксдойче давало можливість претендувати на кращі умови харчування, працевлаштування, зарплатного та пайкового забезпечення. Бути німкенею за умов окупації означало також мати можливість допомагати іншим людям:

«Побили её (дівчину, що була тимчасовою сусідкою німкені – О.С.) на базаре и привели в полицию. [...] Тётя Эрна прибежала в полицию, стала в очередь под дверью начальника и от скуки потихонечку запела какую-то религиозную песню на немецком языке, дежурный по коридору подошёл и начал подтягивать эту национальную песенку. Начальник сквозь дверь слышал любимую сердцу мелодию и выглянул из кабинета. Увидев по-жилоу немецкую женщину в национальном головном уборе, расплылся в улыбке, поцеловал ручку и пригласил “мутер” в кабинет. Та быстро изложила свою просьбу, забрала голодную, избитую Наташу и увела домой»³⁸.

Зовсім по-іншому склалися долі жінок-євреєнок (823 237 осіб³⁹). Це спільнота, що зазнавала постійних втрат і зрад. Побутовий антисемітизм українців, підозріле ставлення до євреїв часто сприяли втіленню планів нацистів щодо повного винищення цього народу. Такої самої «солідарності» зазнавали по відношенню до себе ромські жінки. Бути єврейкою чи ромкою за часів окупації практично завжди означало загибель.

Крім того, під підозрою чи загрозою опинялися жінки від мішаних шлюбів, якщо їхні матері, батьки або чоловіки належали до згаданих вище народів. Трагічними були й долі тих жінок, діти котрих з'явилися на світ від чоловіка-єврея («Сама Пациоріна як арійка знищенню не підлягала, але з огляду на її відмову розлучитися з дітьми німці ліквідували і її»⁴⁰).

³⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. 15д: Распределение городского и сельского населения СССР и союзных республик по национальности и полу [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=2&gor=3&Submit=OK

³⁸ Наталія Микитівна А., 1924 р.н. (запис зроблено автором 2010 р.) // Особистий архів автора.

³⁹ Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Табл. 15д [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=2&gor=3&Submit=OK

⁴⁰ Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: <http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html>

Неоднакову «вартість» різні політичні режими визначали і для українок та росіянок у райхскомісаріаті Україна й зоні військової адміністрації. Українськість деякий час відчувалась (адже це було позначено в національній політиці нацистів) як перевага. Якщо радянська влада воліла розмовляти зі своїми підданими російською мовою, то новостворена нацистська – здебільшого українською. Утім суттєвих преференцій від цього жінки-українки та жінки-росіянки не отримували, якщо, звісно, не вважати перевагою той факт, що окупантам із метою продовження роду та залюднення захоплених територій у майбутньому можна було вступати у стосунки з представницями слов'янських народів, а з татарками, вірменками, єврейками – ні.

Інші демографічні та соціальні показники також впливали на відмінності досвіду, і також могли ставати як ресурсом (наприклад соціальне походження), так і загрозою (як-от належність до партії чи комсомолу – за наявності активної прорадянської позиції) для виживання. Окрім того, відмінності жіночого досвіду визначалися багатовимірністю персональних біографій та нелінійністю того досвіду, який набувався в умовах окупації. Одні й ті самі жінки у Станіславі могли в 1941 р. радо зустрічати генерал-губернатора С.Франка, а в 1942 р. – опинитися в лавах Української повстанської армії. Одні й ті самі жінки могли доносити на комуністів та рятувати єврейських дітей. Одні й ті самі жінки могли одночасно переховувати та лікувати як німецького, так і радянського солдата.

І, зрештою, ще один підхід, який має бути проявленим для руйнації усталеного та ледь не єдино можливого описання жінки в окупації – «одруженої, що залишилася з дітьми без чоловіка під владою загарбників» – стосується спроби піддати сумніву наведену вище формулу описання та осмислення жіночого досвіду. Уже з даних офіційної радянської статистики випливає, що не всі жінки на момент початку війни чи окупації були заміжніми. Згідно з матеріалами перепису 1939 р. (адже інших узагальнюючих даних немає; ми свідомі того, що ці цифри змінювалися за різних обставин, однак зараз нас цікавить тенденція), у віці 20–29 років частка заміжніх жінок становила 68,96%, 30–39 – 69,76%, 40–49 – 73,31%, 50–59 – 53,83%, 60–69 – 35,31%, понад 70 років – 16,73%⁴¹. Тобто, перша невідповідність образу реальній картині полягала в тому, що близько 30% у вікових групах від 20 до 49 років не перебували у шлюбі, у старших вікових групах не мали чоловіків 50–74% жінок. Очевидно також, що не всі вони мали дітей, і не всі діти були малолітніми та неспроможними про себе подбати.

Усні свідчення, візуальні документи, матеріали слідчих справ, спогади дають можливість констатувати ще одну невідповідність: не всі жінки, котрі пережили або не пережили окупацію, були самотніми, такими, що чекали батька/чоловіка/сина з фронту. Ідеться про те, що чоловіки з тих чи інших причин також залишалися у зонах окупації. Комуністична ідеологія здебільшого

⁴¹ Підрах. за: Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Распределение населения СССР и союзных республик, состоящих в браке, по полу и возрасту: Табл. 12: Грамотность, образование и обучение по возрастным группам, число состоящих в браке [Електронний ресурс]: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_39.php?reg=3

воліла вважати їх «зрадниками», особливо якщо йшлося про західноукраїнські землі, або «дезертирами». Інший концепт офіційного радянського дискурсу визнавав чоловіків на окупованих територіях такими, що їх було спеціально залишено з метою створення осередків опору.

Вітчизняні історики переконливо доводять, що причини залишення чоловіків призовного віку на окупованих територіях полягали в неспроможності влади як з об'єктивних (вермахт наступав дуже стрімко), так і суб'єктивних (поширення панічних настроїв, брак інформації, управлінський хаос) обставин організувати мобілізаційні процеси. Унаслідок цього мільйони чоловіків не дісталися фронту, сотні тисяч потрапили в полон чи оточення та змушені були повертатися додому зі статусом дезертирів. За даними Л.Рибченко, тільки по Київському особливому та Одеському військових округах на окупованій території залишилися, відповідно, 1 625 174 та 813 412 чоловіків⁴². Долі, сценарії їхнього життя складалися по-різному: певна частина активно переховувалася від примусових робіт, трудових мобілізацій, депортацій до Німеччини, постановки на облік нацистською владою. Інші реєструвалися як безробітні. За даними С.Гальчака, Т.Пастушенка та М.Шевченко, уже восени 1941 р. у Запоріжжі на біржі праці було обліковано 6,4 тис. безробітних чоловіків-металургів, у Харкові – понад 100 тис., у містах Донбасу – близько 144 тис. безробітних гірників⁴³. Декотрі знаходили роботу та «працювали на ворога», адже іншого способу прогодуватися не було. Хтось влився в армію оstarбайтерів. Чоловіки у сільській місцевості (вчорашні голови сільрад, учителі, бухгалтери) очолювали громади та ставали старостами. До 100 тис. чоловіків, за підрахунками М.Діна⁴⁴, опинилися в лавах допоміжної поліції. Десятки тисяч стали до збройної боротьби як радянські партизани чи бійці УПА. Траєкторії чоловічих доль, так само, як і жіночих, були нелінійними й багатовимірними.

Джерела, на які ми спираємося, засвідчують різні ситуації та сценарії, серед яких картини життя самотніх заміжніх жінок із чоловіком на фронті посідають чільне місце. Однак картини життя неодружених, бездітних і таких, що продовжували жити з чоловіком та дітьми, як у нуклеарних, так і в багатопокілнних родинах, не були унікальним явищем чи винятком. Наявність чоловіка на окупованих територіях, з одного боку, могла бути корисною й бажаною для жінки. Але могла бути (та часто була) загрозливою, небезпечною, такою, що створювала певні інверсії усталеного гендерного порядку та змушувала жінку брати на себе відповідальність за дітей, старих і власного чоловіка – наприклад військовополоненого, червоноармійця, комуніста, єврея, пораненого, партизана, вояка УПА тощо («І дедушка, і всі оті мужики, кого оставили, втекли від німців, щоб вони їх не забрали, там у нас були в полі терники. І ото мама Галя наготове, собере їди, в вузелок завяже, а німці ж у

⁴² Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. – Кн.1. – С.303.

⁴³ Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Там само. – Кн.2. – С.47.

⁴⁴ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000. – P.106–107.

дворі!»⁴⁵). Наявність чоловіків створювала й ситуації насильства щодо жінок. Доволі розповсюдженим був сценарій примусу до шлюбу або статевих відносин, який здійснювався не ворогами, а «своїми» чоловіками.

Підсумовуючи аналіз наведених вище сюжетів, можемо констатувати, що обличчя окупації не було суцільно жіночим. І, очевидно, воно не може бути вимірним середньостатистичними нормами – ані національними, ані шлюбними, ані конфесійними, ані віковими. Усні свідчення, спогади, художні тексти дозволяють, з одного боку, суттєво розширити способи описання та аналізу досвіду окупації, вписавши його в контекст інших соціальних катастроф, що їх зазнали люди в Україні, з іншого – поставивши на шкалі аналізу досвіду не тільки позначки «Виживання» та «Загибель», але й «зрадницьку» категорію «Просто життя, яке тривало». Незважаючи на всі очевидні відмінності жіночого життя за окупації, слід зазначити, що приватні тактики, котрі за умов повторення та втілення можуть розглядатися як стратегії, усе ж набували певних схожих ознак, але ніколи ними не вичерпувалися. Значну роль у формуванні поширених серед різних категорій жінок тактик і стратегій перебування в окупації відігравали настанови – як внутрішні, що формувалися під впливом усталених сімейних традицій, панівного ґендерного порядку, самоідентифікаційних механізмів, так і зовнішні, пропоновані або трансльовані владою.

Владні настанови, радянський досвід та способи їх конвертації у стратегії виживання

Настанови влади, владний погляд на місце жінки – це чинник, який у тій чи іншій спосіб впливав на стратегії виживання. Слід визнати, що радянська влада в умовах війни весь народ трактувала ресурсом перемоги. Однак щодо жіноцтва певної політики вироблено не було – як комуністами, так і нацистами. Проте вже з перших днів війни владні вказівки з Москви містили акцентовану сліпоту щодо подальшої долі жінок на окупованих територіях і намагання максимально застосувати жіночу працю, у тому числі у прифронтових зонах, які, очевидно, мали бути залишеними. Так, уже 10 липня 1941 р. у відповідь на телеграму з Києва Державний комітет оборони наказав «здійснити руйнування на 70 верст після вивезення всього дорослого чоловічого населення, робочої худоби, зерна, тракторів та комбайнів»⁴⁶. Про жіноче населення жодним словом не згадувалося. Жінки, яких не варто було навіть вивозити, мали стати «бійцями трудового фронту».

Погляд на жінку як на істоту другорядну, менш цінну, був притаманним і радянській, і нацистській владі. Так, організовуючи карткову систему для осіб, котрі числилися у дворових книгах, нацисти розміщували жінок у категоріях «Жінки-домогосподарки та жінки-утриманки», «Члени сімей, репресованих більшовиками», «Жінки та діти військовополонених». Однак, оголошуючи

⁴⁵ Тетяна Юхимівна Б., 1927 р.н., с. Камишеваха, Покровський р-н Дніпропетровської обл. (запис зроблено І.Осипович, 2008 р.) // Особистий архів автора.

⁴⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – С.29.

трудова мобілізація населення, та сама влада вже «бачила» жінок у віці від 18 до 55 років не як утриманок, домогосподарок і дружин, а як ресурс, придатний для використання згідно з потребами. Тож можна стверджувати, що й ті, і інші на рівні практичних дій та проголошених закликів убачали у жінці «ресурс» – резервну армію праці.

Наступ гітлерівців спричинив активізацію риторики радянської влади щодо жінки, основу якої становила пропозиція «стати замість» – бути, жити, працювати замість чоловіків. Ця риторика вже опрацьовувалася через локальні ситуації, пов'язані з розвитком індустрії, і часто формувалася через родинні сценарії, що передбачали сімейне наслідування професій, коли жіноча участь у суспільному виробництві зумовлювалася спеціальністю чи професією батька або чоловіка⁴⁷. Упровадження настанови «стати замість» активно підтримувалося радянськими організаційною та пропагандистською машинами. За даними І.Єсипа, у перші дні війни в Луганській та Сталінській областях преса й партійні осередки широко висвітлювали факт: на шахти Донбасу прийшли працювати до 15 тис. дівчат і домогосподарок⁴⁸. Наслідуючи професії власних чоловіків, жінки, згідно з газетними повідомленнями, ставали не тільки шахтарками, але й, наприклад, керівницями цехів, заводів, трактористками, комбайнерками, бухгалтерками, комірницями, завгоспами тощо.

Слід визнати, що концепт «бути замість», «жити замість», «стати замість батька та чоловіка» було сприйнято не тільки як зовнішню інтенцію до оволодіння родинними професіями, але й настанову щодо подальшої соціальної поведінки в умовах окупації. З одного боку, ця інтенція була такою, що її транслювала влада, з іншого – вона відповідала внутрішній оцінці подій значної частини самих жінок. Цей примус до гендерної інверсії традиційних ролей здійснювався через, у тому числі, традиційне уявлення про небезпеку війни для чоловіків, однак – не для жінок. І в певних випадках для певної кількості останніх він був усвідомлений як «корисна меншовартісність», котра конвертувалася у відчайдушну упевненість у тому, що «жінкам нічого не буде, тому що війна – не жіноча справа» («– Дитя спасла? Спасла, – пояснила она твёрдо. – А остальное не твоё дело... Пусть мужики воюют, если смогут...»⁴⁹; «Я ничего плохого не делаю, и вы, немцы, мне не сделаете ничего»⁵⁰).

Така конвертація діяла як дозвіл на активність у межах простору, що маркувався жіночим, та часто на більшу свободу й поза його межами. Частина жінок (ті, що мали дітей чи чоловіків, яким загрожувала небезпека, і ті, що були молодими, патріотично налаштованими) імпліцитно зголосилися на

⁴⁷ Шпальти газет кінця 1930-х рр. рясніли повідомленнями, в яких демонструвалася «взірцева» поведінка радянських домогосподарок, котрі нарівні з чоловіками працюють вибійницями, конононами, навальницями вугілля, лебідницями та перевиконують чоловічі норми на 140–160% (див.: Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К., 2011. – С.300).

⁴⁸ Єсип І. Трудовая деятельность женщин Донбасса (1941–1942 гг.) // Новые страницы истории Донбасса / Под ред. З.Г.Лихолобовой. – Кн.6. – Донецк, 1999. – С.186–187.

⁴⁹ Там же. – С.260.

⁵⁰ Письма супругов Индикт, г. Харьков: Свидетельства, письма, дневники // Международная школа преподавания и изучения Катастрофы [Електронний ресурс]: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/indikt.asp>

сприйняття себе як ресурсу⁵¹, «витратного матеріалу» або, якщо йшлося про вже немолодих – закономірних витрат заради виживання тих, хто вважався «своїм» та був слабкішим, молодшим чи потребував допомоги.

Примусову пропозицію «стати замість чоловіка» було також сприйнято жінками як внутрішню настанову. Її реалізація призводила до суттєвого розширення меж жіночої соціальної активності у вирішенні питань життя та смерті. Вимушені відповідати, годувати, захищати жінки вдавалися до таких дій і практик, які йшли врозріз із традиційним патріархальним розподілом гендерних ролей.

Однак радянська влада надала жінкам не тільки настанову «стати чоловіками». Вона, прочитана слідом за А.Еткіндом як колонізаторська, така, що трансливала вороже та підозріле ставлення до власного народу, була чинником, котрий ще до приходу нацистів сприяв формуванню механізмів виживання в умовах тривалих соціальних репресій. Навички виживання, що їх засвоювали та трансливали пересічні люди, не були специфічно жіночими. До соціальних ігор із владою у 1920–1930-х рр. удавалися переважно чоловіки. Настанова «стати замість чоловіка» призвела, у тому числі, і до того, що напрацьовані в минулі десятиріччя схеми гри з владою стали жіночими ініціативами та запорукою виживання не тільки жінок, але й усіх «своїх», якими вони опікувалися.

Значна частина соціально маркованих навичок набувала при цьому визначеного гендерного модусу. Серед найбільш розповсюджених та «опрацьованих» раніше механізмів виживання були «переписування» біографії, створення потрібної соціальності чи національності, маніфестація бідності, навички у використанні управлінських вад бюрократичного апарату (підкуп, підробка документів, хабарі), службового становища, ставлення до «державної власності» як інструменту годування родини тощо. Знання про те, в який спосіб переробити біографію, як використати своє приховане від радянської влади чи придумане для нацистів коріння, люди мали. Жінки за умов окупації «грали» у це свідомо й по-різному. Деякі «формували» біографію, акцентуючи на репресіях, що їх зазнала родина:

«Матері домовлялися, як нас рятувати далі. Вони розробляли два варіанти. Перший. Прийшли німці. Рятівницею стає мати Варвари. Німці її не чіпатимуть, не повинні, позаяк батька Варвари розстріляли наші. У 37-му. Якщо ж повернуться наші, то вже моя мати бере на себе головну функцію з порятунку дітей, оскільки наш тато на фронті. Такий ось розклад»⁵².

Хтось будував прийнятну для нацистів біографію енергійним перекресленням своїх попередніх поглядів. Очевидці подій були здивовані тим, як «полум'яні» радянці швидко ставали не менш палкими антирадянцями:

⁵¹ Burds J. Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945 // *Politics & Society*. – Vol.37 – №1. – March, 2009. – P.41.

⁵² Щербакова Г. Эмиграция по-русски // *Её же*. Кто из вас генерал, девочки? – Москва, 2010. – С.263.

«Сестри П. шаленіють. За радянської влади вони активно виступали переконаними більшовичками, були безбожницями й тримали релігійних бабусь у постійному страху викриття. [...] натомість тепер сестри зятято лають Сталіна, партію, радянську владу й гучно, по-давньому безсоромно, погрожують усім і кожному доносами німцям за радянські симпатії»⁵³.

Поширеними були випадки приховування та «переписування» своєї національності («Розгорнула вдома документ, там чорним по білому: Ротман Берта Генріхівна, за національністю – німкеня... Старі документи замотали в ганчірку, закопали у саду»⁵⁴). Такі дії були вдалимими й ефективними там, де солідарною в мовчанні була спільнота:

«А в то врем'я у нас єврейка-врачиха біла. Ну і она – діватися нікуди: не встигла евакуюватися – лічила нас, покуда лекарства були, а потом кончилися... Юза (начальник комендатури – О.С.) прийшов, а у нас в то врем'я она була. Юза прийшов, стоїть з кучером і з матір'ю балакає. А вона, врачиха, з ними шепоче, балакає по-настоящему, по-німецьки. Він у неї спрашує: “Ви хто по національності?”. А вона: “Я, мол, гречанка. До тьоті в гості прийшла”. Он так улыбнулся і все. А сама ж на єврейку похожа! Чистокровна єврейка! [Усміхається]»⁵⁵.

Пошуки «правильної для окупантів» біографії часто ініціювалися жінками, оскільки для чоловіків за життя під ворогом така відверта брехня самоусвідомлювалась як слабкість та боягузтво. Жінці й те, і інше було немовби дозволеним. Отже, чоловіки воліли погоджуватися зі своїми «боягузками»-дружинами, «боягузками»-сусідками, приятельками. За їхньою пропозицією вдома вивішувалися портрети предків-дворян, змінювалися прізвища:

«Анна Соломонівна зараз же вхопилася за цю нагоду: “А чому б вам, Олександрє Гавриловичу, і не стати дворянином? У вас таке інтелігентне обличчя, що ви можете зійти й за князя [...] Анна Соломонівна зраділа та вирізала цей портрет разом із портретом генерала Меєндорфа. “Перший буде ваш батько, а другий – дядя по матері. Дивіться, ви схожі з вашим батьком як дві краплі води”»⁵⁶.

Їхніми зусиллями та зв'язками шукалися, знаходилися люди (чи то засоби) для виготовлення нових документів («Я достала мужу паспорт, но нужна была фотография. Нашла одного человека на окраине города, он сказал, что он мастер на все руки»⁵⁷).

⁵³ Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: <http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html>

⁵⁴ Хемлин М. Про Бєрту // Знамя. – 2007. – №1 [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/znamia/2007/1/he5.html>

⁵⁵ Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

⁵⁶ Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: <http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html>

⁵⁷ Письма супругов Индикт, г. Харьков: Свидетельства, письма, дневники [Електронний ресурс]: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/indikt.asp>

По-новому було опановано бажаний для радянської влади концепт бідності. За німців бути бідною легко, адже багатіти ні з чого. Однак сама процедура демонстрації бідності мала нові, у тому числі й гендерно модифіковані ознаки. По-перше, бути бідною означало «погано жити за советів». По-друге, це означало не бути пограбованою, позбавленою останнього майна, а з тим – зберегти цінні для обміну на харчі речі. По-третє, акцентована в одязі бідність (навіть неохайність і маніфестована некрасивість) вирішувала важливі завдання: приховувала жінку як об'єкт сексуального домагання:

«— Ти чого сиднем сидиш? Піди, прогуляйся. Та стареньку сукню надінь, чого наряджатися не за часом!
І вона покійно надягала стареньке, пов'язувала голову рваною хустинкою, узувала стоптані туфлі. Але й з цих обносів, усьому наперекір, нестримно та переможно виривалась її молода врода. І Тарас тривожно зітхав: “Ось до чого дожив! Уроді рідної доньки не радий!”»⁵⁸.

Зловживання службовим становищем або його використання також було практикою, яка допомагала спільноті виживати, ховатися та годуватись у 1920–1930-х рр. Ідеться про видачу фальшивих медичних довідок, перепусток, інших документів. Так само і про крадіжки як привласнення того, із чим «працювали». Найбільшою цінністю, чи то за часів радянського голоду, чи за окупації, характеризувалися робочі місця, пов'язані з продуктами – їх привласнення мало характер і простих крадіжок, і «творчого» використання:

«У жандармерію я поступила на посаду прибиральниці [...]. Пропрацювавши чотири – п'ять місяців, мене розрахували за те, що ми крали продукти»⁵⁹; «Бабушка Оришка моя украла у німців косу. Кузня була отут [показує] і костьол здоровий, їсти варили, і стояла коса німців, вони нею косили. Бабушка вкрала й однесла до когось»⁶⁰; «Б. пропонувала робітникам рубати риб'ячі голови, щоб було побільше м'яса, і ці голови ми нелегально передавали полоненим бійцям Червоної армії»⁶¹.

Певним чином використання «службового» чи навіть «особистого» становища набувало гендерного модусу: ідеться про інформацію та засоби її розповсюдження через так зване «сарафанне радіо» («одна бабка сказала»). Слід визнати, що джерелом інформації про збір дівчат і хлопців на примусові роботи, про облави, розшук євреїв могли бути як жінки, так і чоловіки. А от, власне, поширення відбувалося завдяки жіночим мережам спілкування:

«Дядько Ігнат прийшов: “Дівчата! Сообщіть всім, щоб розбігалися, хто куди може!”. Хто в комиші, хто куди поховався. Немці ходили

⁵⁸ Горбатов Б. Непокорённые [Електронний ресурс]: <http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html>

⁵⁹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-1838. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.35.

⁶⁰ Респондент А., 1930 р.н., Луганська обл. (запис зроблено В.О.Бондаревою, 2009 р.) // Особистий архів автора.

⁶¹ ДАДО. – Ф.Р-6243. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.28.

по хатам, а молодьож порозходилася... Так і сиділи по три дня. Питали: “А де ваша дочка?” “Пішла міняти хліба...” І що? І шукай її. Так і осталися. Нікого не забрали. Із Феніно нікого не забрали»⁶².

Ці мережі мали неабияке значення для рятування та виживання. Однак марковані як незначущі «бабські» часто-густо страшні звістки не сприймалися серйозно. Наслідком такого знецінення були криваві розправи, відправка на примусові роботи тощо.

Слід підкреслити, що цінність жіночих інформаційних мереж не зводилася тільки до прагматичних завдань рятування тих чи інших людей. Інформація, що її жінки передавали одна одній, була важливою як у сенсі можливості «не занепасти духом» («Набокіна дуже часто приносила до нас на квартиру радянські листівки, а також повідомляла нам про події на фронті... Повідомлення ці вона дізнавалася по радіо або від обізнаних осіб»⁶³), так і щодо ймовірного вибору стратегії поведінки. Чутки про успіхи Червоної армії могли вберегти людину від зради сусідів чи надихнути на порятунок солдатів або євреїв, щоб, власне, цим «звітувати» перед радянцями.

Інші, так само освоєні ще за часів радвлади, практики «роботи на ворога» полягали в імітації трудової активності, саботажі, умисному неробстві, за яке, однак, можна було отримати гроші та пайок:

«Служба у житловідділі управи на перших порах заспокоїла її. Працювати ніхто не хотів. Сиділи, гризли зернята. Лушпиння спльовували в порожні шухляди письмових столів.
— Плюйте, дівчата, плюйте, — говорила їм Зоя Яківна, головбух відділу. — Тільки переконливо вас прошу, коли німець увійде вдавайте, що ви працюєте. Робіть вигляд, переконливо вас прошу»⁶⁴.

Ще один ракурс наявності попереднього досвіду виживання полягає в тому, що спільнота підрадянської України пережила не меншу катастрофу, ніж війна та окупація. Л.Нітхаммер, аналізуючи усні свідчення жінок на окупованих німецьких землях, виявив як імпліцитне акцентоване очікування згвалтування⁶⁵. Очікування, що притаманне чи то спогадам, усним свідченням, чи то офіційно зафіксованим особовим документам доби — це очікування голоду. Цей досвід не було забуто, стерто з пам'яті. На допиті, котрий відбувся наприкінці 1943 р. щодо роботи в публічному домі, одна з «баришень», Віра Глазунова (1912 р.н.), розповідала свою біографію: «У 1934 році я з цим чоловіком розійшлася з причини поганого характеру в нього. Від цього чоловіка я мала двох дітей, котрі померли до 1933 року»⁶⁶. Голод був «ключовою подією доби», а відтак — простором набутих, і для тих, хто вижив, ефективних

⁶² Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

⁶³ ДАДО. — Ф.Р-326. — Оп.2. — Спр.92. — Арк.20.

⁶⁴ Горбатов Б. Непокорённые [Електронний ресурс]: <http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html>

⁶⁵ Нитхаммер Л. Вопросы к немецкой памяти: Статьи по устной истории. — Москва, 2012. — С.192–213.

⁶⁶ ДАДО. — Ф.Р-1838. — Оп.1. — Спр.13. — Арк.34.

стратегій дії. Певні ресурси та стратегії були специфічно жіночими, саме вони стали підґрунтям виживання й життя за умов окупації. Їх внутрішня інтенція описувалася простою формулою: «Їсти та годувати».

Жіночі стратегії протидії й виживання

Аналізуючи ґендерні особливості пережитого досвіду Голодомору, О.Кісь виявила основні жіночі стратегії протидії та виживання. Перша здійснювалася через пасивний (приховування майна, продуктів) чи активний («бабські бунти») спротив і намагання легітимно відстояти свої права. Стратегії виживання з виразним ґендерним маркуванням було позначено продажем та обміном жіночого майна на продовольство, жіночою взаємодопомогою, передачею дітей до державних дитбудинків, жіночим тілом⁶⁷. Опрацьовані нами документи дають підстави констатувати, що жінки в роки окупації задіяли майже всі ці стратегії й ресурси. Єдина суттєва відмінність полягає в тому, що дітей (особливо якщо йшлося про єврейських) передавали не до сиротинців, а до інших сімей. Пасивний спротив, пов'язаний із приховуванням майна та продовольства, проявляється у свідченнях фактично кожної людини, котра пережила окупацію. Важливо підкреслити, що ця стратегія розповсюджувалася не тільки на власне, але й на державне чи колгоспне майно:

«А Тунічка була депутатом облсовета, комуністка до войны [...] Когда вже в колхозі забрали всіх, їй поручили председательствовать. Она бачить: немці підходять. Она взяла і все людям роздала: зерно, овці – усе роздала людям, щоб нічого не осталось у колхозі. Два года пробула під немцами, і ніхто і слова не сказав!»⁶⁸.

Щодо активного спротиву – «бабських бунтів», їх зафіксувала при відступі радянська влада (причому аналогічні події за участі жінок пригадують і очевидці відходу німецьких військ). Такі вияви активності були пов'язаними з намаганням урятувати майно, від чого залежало подальше життя громади:

«За останні дні в деяких районах Сталінської області, у зв'язку з роботами щодо демонтажу й евакуації обладнання шахт, а також підготовкою їх до виведення з ладу, мали місце гострі а[нти]р[адянські] прояви волиночного характеру з боку окремої частини робітників та, особливо, жінок. [...] Жінки, обеззброївши сторожову охорону шахти, порвали телефонний зв'язок, відібрали вибухові матеріали й вкинули їх до резервуару з водою, потім вимкнули електроенергію, узяли її (шахту – О.С.) під свою охорону»⁶⁹.

⁶⁷ Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: ґендерні особливості жіночого досвіду Голодомору // Українознавчий альманах. – Вип.6. – К., 2011. – С.103–104.

⁶⁸ Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

⁶⁹ Див.: Бажан О. Общественные настроения в Украинской ССР в первые дни Великой Отечественной войны (по документам Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №2. – С.45–46.

Спроби легітимного відстоювання власного продовольства – через скарги на нацистських мародерів та місцевих поліцаїв – зафіксовано в документах військової адміністрації та усних свідченнях:

«Як-то прийшли немці опять, а мати говорить: “А ну бегі, Ніколай, за комендантом!”. Оні поворачиваються: “Комендант! Комендант!” [Говорить із німецьким акцентом, змінюючи голос], – і тікати. Бояться ж! Он же грамотно об’ясняв! Вот такі дела при немцах билі»⁷⁰.

Картинами продажу та обміну жіночого майна сповнені як офіційні відомості військових адміністрацій, так і щоденники, усні свідчення, художні тексти. Важливо підкреслити, що жінки міняли на харчі здебільшого власні одяг, взуття, прикраси, при цьому не пускаючи у хід речі своїх чоловіків. З одного боку, це пояснюється тим, що бартерні стосунки встановлювалися саме між жінками, з іншого – майно чоловіка було недоторканим, адже існувала стійка віра в те, що допоки воно є, останній – живий.

Запровадження стратегії жіночої взаємодопомоги суттєво розширювало кордони «своїх» навіть у тих ситуаціях, коли межа між «своїми» та «чужими» була нечіткою. Намагаючись віднайти принципи й механізми самоідентифікаційних процесів за умов окупації, дослідники формують різні концепти, у тому числі «національного солідаризму», «радянськості», «українського народу». Однак жоден із них не може надати остаточної відповіді на запитання: хто, коли та в який спосіб був позначений для людей «своїм», а хто – «чужим», або «не нашим»? В умовах окупації особистісний тип соціального зв’язку набував акцентованого значення. Щодо жінок, то кордони «своїх» у них вочевидь були розширеними за рахунок тих, із ким солідаризувалось їхнє серце та практики – жінок із дітьми, просто дітей, хворих, поранених, німецьких і безпорадних:

«Іноді через наше село гнали тисячні колони полонених. Жінки виносили їм картоплю, яблука – хто що мав. Конвоїри дивились на це крізь пальці»⁷¹.

«Моя сусідка Бирюкова добре знала, що мій чоловік – комуніст, і що я біду. Вона сама прийшла до мене та запропонувала мені роботу, влаштувала в їдальню консервного заводу. Мені Бирюкова часто виписувала рибу, масло й інші продукти. І завдяки цьому я годувала своїх дітей та матір»⁷².

«Самовільно залишивши роботу, я з дому нікуди не виходила. Дістала довідку про хворобу... У цей період проходило масове відправлення дівчат до Німеччини. Начальниця жіночого відділу, перевіrivши в мене на дому мої довідки, зробила позначку про це в картці, чим урятувала від Німеччини»⁷³.

⁷⁰ Микола Якович К., 1931 р.н., с. Олександрівка-2, Старобешівський р-н Донецької обл. (запис зроблено В.Бондаревою 2009 р.) // Особистий архів автора.

⁷¹ Корсун В. Спогади // Проект: 1939–1945 рр.: Ненаписана історія [Електронний ресурс]: <http://texty.org.ua/pg/article/solodko/read/21893>

⁷² ДАДО. – Ф.Р-6243. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.27.

⁷³ Там само. – Ф.Р-1838. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.1.

Участь у мережах жіночої солідарності, з одного боку, була варіантом персонального вибору кожної, з іншого – ґрунтувалася на архаїчних практиках дару⁷⁴. Виходячи з принципу «даю, щоб ти дала/дав», жінки не очікували миттєвої вигоди, вони ніби зобов'язували «вищі сили» побачити дар і спонукати незнайомих людей до того, щоб ланцюг добра не переривався та спрацьовував «потім» чи «десь там, де воювали/переховувалися діти або чоловіки». Зрозуміло, були й інші, більш прагматичні мотивації, у тому числі створення «факту біографії», зобов'язання матеріальної віддяки, формування символічного капіталу тощо.

Найбільш складною для аналізу через брак джерельної бази та дискусійності термінології («гендерцид», «горизонтальна колаборація», «протитуційні відносини», «примус до проституції», «секс за бартером» тощо⁷⁵) є стратегія виживання, пов'язана з використанням тілесного ресурсу. Якщо спробувати окреслити всі можливі сценарії, то першою, відправною, точкою може бути позначене не тіло як сексуальний об'єкт, а тіло – як фізична оболонка життєвих процесів. Ідеться про обмін «життя на життя». Центральною фігурою такого обміну поставали літні жінки. «Тіло для смерті», «тіло, якого не шкода» або «життя, котрого не шкода» – це один із механізмів поведінки жінок старшого віку: «Мы всё, что было с собой, поели. Бабушка говорит: “Я самая старшая, я пойду на разведку”. Пошла она в город»⁷⁶. Ці, ще «невидимі» для історичних дискурсів, жінки в умовах окупації впевнено призначали себе головним «витратним матеріалом»: вони вільно пересувалися забороненими для руху людей територіями, вступали у сутички з мародерами та грабіжниками, переховували молодших членів родини, за потреби брали на себе провину в діях, що їх окупаційна влада позначала як злочин.

Слід визнати, що така стратегія діяла й для певної кількості молодих дівчат, котрі були переконаними носіями радянської чи української національної ідентичності. Різниця, щоправда, полягала в тому, що літні вирішували переважно прагматичні завдання виживання родини, а юні жінки обирали стратегію «недаремної смерті» – заради ідей та подій експресивного порядку.

Інші сценарії стратегії використання тілесного ресурсу можуть бути позначеними як тіло в обмін на власне життя; тіло в обмін на життя інших (діти, чоловік, батьки); тіло в обмін на їжу; тіло в обмін на порятунок від примусових робіт:

«– А в нього була жінка наша. – Так яким чином вона погодилася вийти за нього заміж: він же був поліцаєм? – Та як... Заставив жениться. Сказав, що як не погодиться, застреле її»⁷⁷.

⁷⁴ Мосс М. Очерк о даре: Форма и основание обмена в архаических обществах // *Его же. Общества. Обмен. Личность*. – Москва, 1996. – С.85–111.

⁷⁵ Brownmiller S. *Against Our Will: Men, Women and Rape*. – New York, 1975. – 472 p.; Card C. *Rape as a Weapon of War* // *Hypatia*. – 1996. – №4. – P.5–18; Mühlhäuser R. *Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. – Hamburg, 2010. – 410 s.; Beck B. *Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944* // *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. – Oxford; New York, 2002. – P.255–273.

⁷⁶ Тетяна Опанасівна Г., 26.07.1926, с. Троїцьке, Попаснянський р-н Луганської обл. (запис зроблено О.Бабкіною, 2010 р.) // Особистий архів автора.

⁷⁷ Респондентка А., 1930 р.н., Луганська обл. (запис зроблено В.О.Бондаревою, 2009 р.) // Особистий архів автора.

«Користуючись своїм становищем, Усач згвалтував Пациоріну. Він лякав її долею її дітей»⁷⁸.
«Одна мамина знайома залишилася в окупації з двома дітьми, котрі гинули від голоду. І німці, що жили в них, почали їх підгодовувати. З одним із них – якимось вищим чином – вона жила до приходу наших і їхати до Німеччини відмовилася»⁷⁹.
«Поїздка до Німеччина була страшною справою і я вирішила краще провести час з одним німцем і тим самим відкупитися. І я була з німцем-лікарем не більше трьох разів»⁸⁰.

Кожен із цих сценаріїв міг бути варіативним, таким, що змінювався залежно від зовнішніх обставин та внутрішніх настанов. Подеколи мало місце очевидне насилля, іноді – насилля було прихованим, замаскованим під «власний вибір» жінки. Насильниками поставали як окупанти, так і поліцаї й місцеві жителі (сусіди, знайомі). Випадки насильницьких дій щодо жінок та примушування до сексуальних стосунків зафіксовано як в еґо-документах, так і в офіційних відомостях про діяльність партизанських загонів і підрозділів повстанської армії⁸¹.

В.Гінда зауважує, що була «категорія жінок, які вправно використовували власне тіло у розправі зі своїми недругами, або в намаганнях заволодіти чужим майном»⁸². Художні тексти та еґо-документи дають всі підстави розглядати й аналізувати цю стратегію виживання. Більше того, такі стратегії виживання, що їх запроваджували жінки та чоловіки, дають змогу унаочнити проблему «поганих своїх», яка на сьогодні певною мірою проявлена в дослідженнях з історії Голокосту в Україні, але очевидно, що вона мала значно ширші кордони. Однак була й інша категорія жінок, котрі свідомо – як у межах промовленої радянської ідентичності, так і національного патріотизму, а також у рамках індивідуального, позаідейного вибору – «обмінювали тіло» на життя інших, чужих, не пов'язаних кровними узами людей:

«Бирюкова (звинувачена в роботі на ворога та інтимних стосунках із німцем – шефом рибокombінату – О.С.) намагалася прийняти на фабрику всіх тих, кому загрожувала небезпека від

⁷⁸ Дневник Лашкевича Х.Г. [Електронний ресурс]: <http://dnevniki-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html>

⁷⁹ Из воспоминаний харьковчанки Л.Р.Алкснис «Моя война» // Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны. – Санкт-Петербург, 2013. – С.471.

⁸⁰ Цит. за: Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh>

⁸¹ Див.: Тэк Н. У партизан: судьба женщин // Женщины на краю Европы. – Минск, 2003 [Електронний ресурс]: <http://wmw.gender-ehu.org/publications.htm>; Гогун А. Сталинские коммандос: Украинские партизанские формирования, 1941–1944. – Москва, 2012. – 526 с.; «...Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и мат. / Авт.-сост. А.Гогун, А.Кентий. – К., 2006. – 430 с.; Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух. – Зб.9. – Л., 2007. – С.138–147; Петренко О. Женщины, насилие и украинское повстанческое движение в годы Второй мировой войны: Программа конференции [Електронний ресурс]: http://www.dhi-moskau.de/fileadmin/pdf/Veranstaltungen/2012/Programm_2012-12-07_ru.pdf

⁸² Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriiakh>

німецького командування – дружин комуністів, євреїв (тих, хто мав єврейських дітей), комуністів, комсомольців»⁸³.

Одним із варіантів використання тіла як ресурсу виживання була робота в борделях. Розмірковуючи над мотивами, котрі приводили жінок до такого роду праці, О.Будницький зауважив, що «за відомостями військових трибуналів переважна більшість тих, хто йшов служити в борделі – це були незаміжні дівчата чи доволі молоді, як правило бездітні, жінки»⁸⁴. Наша інформація з приводу демографічних показників та мотивів праці в будинках розпусти уривчаста, однак дещо суперечить цій думці. Не виключено, що Сталінська область, механізм роботи борделів в якій було розкрито завдяки допитах, проведеним співробітниками Комісії з розслідування злочинів фашистів, є унікальною. Ці матеріали варті того, щоб їх проаналізувати.

Так, підслідна Лідія Петрівна Боровик, 1914 р.н., удова з 1942 р., мала доньку Людмилу. Улаштувалася на роботу в бордель 8 липня 1943 р. Пояснювала це так: «Джерел до існування не було в мене»⁸⁵. Далі вона назвала слідчому знайомих «баришень», про яких мала певні відомості. Підготовлений у процесі слідства список складався з тринадцяти позицій:

- «1. Ніна, заміжня, був у неї хлопчик, жила в Макіївці з матір'ю
2. Клава, мала 1 дівчинку, жила десь біля шахти
3. Нюся, мала 1 хлопчика, вона сестра Клави
4. Шура, 32 роки, її сестра працювала прибиральницею
5. Тамара, їй 25 років, заміжня
6. Марія Силутіна, 22 роки, був у неї батько й мати, вона виїхала з німцями
7. Рая, 27 років, мала 1 хлопчика
8. Маргот Ільїна, літня, товариська
9. Валя Запорожець, брюнетка, у неї у Дніпропетровську брат
10. Віра Глазунова, заміжня [розлучена, 1912 р.н., двоє дітей померли до 1933 р.]
11. _____
12. _____
13. Надя з села»⁸⁶.

П'ятеро з чотирнадцяти (з урахуванням самої Л.Боровик) фігуранток списку мали дітей; трьох підслідна назвала заміжними; натомість молоді, бездітною та незаміжньою можна визначити тільки одну жінку. Досвід бордельних «баришень» із міста Сталіно – не історія легковажності, це – очевидне використання тілесного ресурсу задля можливості їсти та прогодувати. Дуже промовисті заклеєні 11-й і 12-й рядки списку, де було зазначено імена та прізвища ще двох жінок. Хто вони? Чому слідчий приховав їх від подальшого розслідування? Ким вони були для нього або для тих, хто за них просив? І, головне, скільки таких «заклеєних рядків» отримали військові трибунали?

⁸³ ДАДО. – Ф.Р-6243. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.27–28.

⁸⁴ Будницький О. Сексуальные преступления вермахта: Интервью [Електронний ресурс]: <http://echo.msk.ru/programs/netak/693919-echo/>

⁸⁵ ДАДО. – Ф.Р-1838. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.32.

⁸⁶ Там само.

Слід визнати, що інколи громада після окупантів пильно оберігала свої секрети, захищала «гулящих», виправдовувала їх, а подеколи сприяла подальшим «перекроюванням біографій» через зміну місця мешкання, одруження, «втрату документів» тощо:

«[...] гуляла одна, але нікого не виказала, мамка ходила потім за неї просити. Та їй і не було нічого. Бо просили і мамка, і тьотка Шура Демідова. Багато разів ходили – доказували, що Надька та жила з Лефером тим, але нікого не виказала»⁸⁷.

«Ліза Петренчиха гуляла з німцями як хотіла... Але ніхто в Лізу каменем не кидав, хоча німці були ворогами. Говорили про це тихо й співчутливо... Їй-то жити залишилося всього нічого. Хіба ж вона винна, що війна?»⁸⁸.

Зафіксований у радянському дискурсі окупації міф про «всенародне засудження» таких жінок не витримує документальної перевірки. За справді негативного ставлення до «нерадянської поведінки» певних жінок спільнота у своїх оцінках завжди виходила з конкретних обставин, ситуацій, характеристик її учасників тощо. За даними Т.Вронської, і сама радянська влада, незважаючи на проголошений курс на переслідування жінок, «викритих у добровільних інтимних або близьких стосунках з особовим складом окупаційних військ, або чиновниками каральних та адміністративних органів», масових і системних репресій не розгорнула⁸⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що історія жінок, які пережили/не пережили окупацію – це проблема, до розв'язання котрої вітчизняні й зарубіжні дослідники тільки підходять. Вимушене або «сором'язливе» мовчання у цій темі пов'язане як із певними труднощами інструментального характеру, так і з продовженням акцентуації панівного радянського дискурсу, що описував «однакове страждання однакових жінок». Досвід жінок на окупованих землях був різним, не лінійним, він зумовлювався як соціально-демографічними показниками, так і особливостями окупаційного режиму, місцем проживання, наявністю чи відсутністю «своїх» чоловіків, власним вибором та усвідомленою ідентичністю жінок.

Факти й документи, проаналізовані нами, дають змогу стверджувати, що владний погляд на жінку був «ресурсним» як із боку «советів», так і окупантів. Радянські настанови пропонували жінкам «стати замість чоловіків» і тим сприяли певній інверсії гендерних порядків. Для підрадянської України надзвичайно важливими були навички виживання за умов «внутрішньої колонізації», що їх упродовж 1920–1930-х рр. створювала влада та котрі в майже

⁸⁷ Анна Павлівна Т., 1930 р.н., м. Донецьк (запис зроблено автором 2007 р.) // Особистий архів автора.

⁸⁸ Щербакова Г. Рассказ для Димы // *Её же*. Кто из вас генерал, девочки? – С.197.

⁸⁹ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.302.

незмінному вигляді було застосовано як ефективні механізми виживання за окупації: переписування біографії, маніфестована бідність, досвід у стосунках із бюрократією, формування інформаційних мереж тощо. Частина з опрацьованих жінками навичок набувала виразного ґендерного модусу.

Можна констатувати, що для жінок досвід окупації був вписаним у попередній досвід катастроф. Очікування голоду – найбільш акцентоване в усіх видах джерел особового походження. Є підстави стверджувати, що стратегії жіночого досвіду виживання вже було напрацьовано в умовах голодового катаклізму. Найбільш розповсюдженими стали пасивний та активний спротив, не політичний, однак такий, що міг проявлятися й через легальні форми; обмінні практики, у тому числі такі, котрі здійснювалися в очікуванні віддалених у часі наслідків; жіноча взаємодопомога, що суттєво розширювала простір «своїх» завдяки приєднанню до нього численних та різних за віком, статтю, національністю, походженням «чужих»; використання тілесного ресурсу.

Досвіди виживання/життя/смерті жінок в умовах окупації були різними, однак загальною тенденцією ставало створення певної ієрархії цінностей, найголовнішими серед яких були вижити та вберегтися. Цим прагматичним завданням зумовлювалися різні практики – від свідомого подвигу до пасивного чекання; від ситуативного спротиву до визнання «чужих» силою та владою; від еґоїстичної насолоди життям до щирого співчуття «нещасним загарбникам»; від готовності померти за чужих і своїх дітей до згоди працювати в публічному домі; від ситуативної зрадницької поведінки до втіленого бажання «стати до боротьби».

Жіноча історія окупації ще має набути свій повноцінний масив джерел, власні аналітичні підходи та методи. Вивчення приватних жіночих стратегій може значною мірою підірвати концепт «єдності» й «однаковості», вплинути на зміни політик пам'яті, переводячи їх із режиму мовчазного співчуття/засудження в режим розуміння та аналізу.

The article examines the women's experience of survival and every day life in conditions of occupation of Ukraine in World War II. It analyzes the factors that determined the differences of female survival, life or death under occupation. Moreover, it characterizes internal and external intensions of "correct female behaviour" and its conversion into the practice of women's life. The research analyzes the survival strategies and resources that can be marked as specifically feminine.

Keywords: women, women's experience, everyday life, occupation, World War II, survival strategies, intentions.

